

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА**

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ**
для очної і заочної форм навчання
з навчальної дисципліни

«ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ»

*(освітньо-наукова програма підготовки доктора філософії,
галузь знань 03 – Гуманітарні науки, спеціальність 032 – Історія та
археологія)*

**Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2018**

Методичні рекомендації до практичних занять для очної і заочної форм навчання з навчальної дисципліни «Історії світової політичної думки» (освітньо-наукова програма підготовки доктора філософії, галузь знань 03 – Гуманітарні науки, спеціальність 032 – Історія та археологія) / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова ; уклад. М. В. Яцюк. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. – 59 с.

Укладач канд. іст. наук, доц. М. В. Яцюк

Рецензент канд. іст. наук, доц. В. В. Жигло

Рекомендовано кафедрою історії і культурології, протокол № 2 від 3 жовтня 2017 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
1 Предмет, мета та завдання навчальної дисципліни	8
2 Плани практичних занять. Змістовий модуль 1 Політичні вчення про суспільство і державу стародавнього світу і середньовіччя	
Тема 1 Політичні та правові вчення у країнах Стародавнього Сходу.....	12
Тема 2 Зародження та розвиток правової і політичної думки в Стародавній Греції.....	19
Тема 3 Розвиток правових і політичних вчень у Стародавньому Римі.....	22
Тема 4 Політичні та правові вчення в Західній Європі в період виникнення і розвитку феодалізму	25
Тема 5 Українська політична та правова думка в період княжої доби IX-XIV ст	28
Змістовий модуль 2 Політична думка нового і новітнього часу	
Тема 6 Учення про право й державу доби Відродження та Реформації у Західній Європі	33
Тема 7 Вплив Великої французької революції на розвиток політичної думки в Європі кінця XVIII – початку XIX ст....	38
Тема 8 Політико-правові ідеї в німецькій класичній філософії.....	41
Тема 9 Політико-правові вчення XX ст.....	54

Вступ

Значне місце в системі підготовки фахівців посідають практичні заняття. Головне їх завдання – закріплення, переведення у довготривалу пам'ять теоретичних знань, формування навичок і вмінь з тієї чи тієї навчальної дисципліни, оволодіння апаратом наукових досліджень.

Практичне заняття (лат. *praktikos* – діяльний) – форма навчального заняття, під час якої науково-педагогічний працівник організовує для аспірантів аналіз окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує навички і вміння їх практичного застосування, через індивідуальне виконання відповідно сформульованих завдань.

Практичні заняття з дисципліни «Історія світової політичної думки» виконують такі основні функції:

- навчальну (поглиблення, конкретизацію, систематизацію знань, засвоєних під час лекційних занять та у процесі самостійної підготовки до заняття);
- розвивальну (розвиток логічного мислення аспірантів, набуття ними умінь працювати з різними літературними джерелами, формування умінь і навичок аналізу фактів, явищ, проблем тощо);
- виховну (виховання відповідальності, працездатності, виховання культури спілкування і мислення, прищеплення інтересу до вивчення конкретної дисципліни та до фаху, формування потреби раціоналізації навчально-пізнавальної діяльності та організації дозвілля);
- діагностично-корекційну та контролюючу (контроль за якістю засвоєння аспірантами навчального матеріалу, виявлення прогалин у його засвоєнні та їх подолання).

Визначаючи методичну концепцію організації і проведення практичних занять, слід виходити з того, що:

- до практичних занять висуваються загальнодидактичні вимоги (науковість, доступність, єдність форми і змісту, забезпечення зворотного зв'язку, проблемність та ін.);
- при виборі методики проведення практичних занять слід ураховувати особливості, зумовлені логікою викладання конкретної дисципліни та психолого-педагогічних особливостей аспірантської групи;
- необхідно забезпечувати високий рівень мотивації навчальної діяльності аспірантів (вивчення теми слід розпочинати із з'ясування її значення для засвоєння даної чи інших дисциплін, у майбутній професійній діяльності тощо);
- необхідно дотримуватися принципу професійної спрямованості навчання у вищій школі та здійснювати різноміжпредметні зв'язки з іншими дисциплінами, практичним навчанням, що забезпечує формування єдиної системи знань, умінь та навичок аспірантів;
- важливим завданням є також формування професійної культури і мислення, вмінь самоосвіти;
- у процесі проведення практичного заняття необхідно забезпечувати органічну єдність теоретичного і дослідно-експериментального пізнання;
- практичні заняття мають гармонійно поєднуватися з лекційними та самостійною роботою аспірантів.

Структура практичного заняття з дисципліни «Актуальні проблеми світової історії»:

- попередній контроль знань, навичок і вмінь аспірантів;
- формулювання загальної проблеми та її обговорення за участю аспірантів;
- розв'язування завдань та їх обговорення;
- розв'язування контрольних завдань, їх перевірка й оцінювання.

Бали за окремі практичні заняття враховують, виставляючи підсумкову оцінку з дисципліни «Актуальні проблеми світової історії».

Кількість годин на практичні заняття з дисципліни «Актуальні проблеми світової історії» визначено навчальним планом. Перелік тем практичних занять міститься в робочій навчальній програмі дисципліни.

Практичні заняття з дисципліни «Актуальні проблеми світової історії» мають відповідати таким вимогам:

- розуміння з боку аспірантів необхідності володіти базовими теоретичними знаннями;
- усвідомлення необхідності вироблення навичок і вмінь, що мають професійну спрямованість;
- забезпечення оптимальних умов для формування навичок і умінь (санітарно-гігієнічних, дидактичних, виховних);
- навчання аспірантів раціональних методів оволодіння навичками і вміннями;
- забезпечення самостійної діяльності кожного аспіранта;
- дотримання систематичності й логічної послідовності у формуванні навичок і вмінь аспірантів;
- розроблення завдань для практичних занять з чіткою професійною спрямованістю;
- широке включення в систему практичних занять творчих завдань;

- систематичний контроль за виконанням практичних завдань;
- постійне заохочення практичної навчальної діяльності аспірантів.

Проведення практичних занять дисципліни «Актуальні проблеми світової історії» дозволяє вирішувати такі дидактичні цілі:

- оптимально поєднувати лекційні заняття із систематичною самостійною навчально-пізнавальною діяльністю аспірантів, їх теоретичну підготовку з практичною;
- розвивати вміння, навички розумової праці, творчого мислення, вміння використовувати теоретичні знання для вирішення практичних завдань;
- формувати у аспірантів інтерес до науково-дослідної роботи;
- забезпечувати системне повторення, поглиблення і закріплення знань аспірантів за певною темою;
- формувати вміння і навички здійснення різних видів майбутньої професійної діяльності;
- здійснювати діагностику і контроль знань аспірантів з окремих розділів і тем програми, формувати вміння і навички виконання різних видів майбутньої професійної діяльності.

1 Мета та завдання навчальної дисципліни

Метою викладання навчальної дисципліни «Історія світової політичної думки» є поглиблення знань аспірантів з історії зародження та розвитку політичної і правової думки з часів античності і до новітнього часу, зосереджуючись в основному на культурних і політичних здобутках європейської цивілізації. Вивчення цього курсу також має сприяти правовому, демократичному і патріотичному вихованню аспірантів, формуванню високої правової культури та виробленню у них вміння аналізувати і прогнозувати розвиток як окремих політико-правових інститутів, так і держави та права в цілому.

Основні завдання вивчення дисципліни «Історія світової політичної думки» знаходяться в теоретичній і практичній площинах:

теоретичні:

- дати глибокі міцні і системні знання основних політико-правових доктрин;
- ознайомити з досягненнями світової політико-правової думки;
- узагальнити історичний досвід управління суспільством і державою на різних етапах історичного розвитку.

практичні:

- формування вмінь аналізувати історико-теоретичний зміст політико-правового вчення;
- визначати актуальні програмні положення політико-правових вчень з точки зору оцінки сутності держави і права, політичних цілей, задач, методів їх досягнення;
- показати наступність і новизну в розвитку політико-правових доктрин.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми аспіранти повинні:

знати:

- основні політико-правові доктрини Стародавнього Сходу і Античності;
- основні політико-правові доктрини Середньовіччя та епохи Відродження;

- напрямки еволюції політико-правових учень періоду Нового часу;
- основні концепції держави і права сформовані у ХХ сторіччі;
- погляди на державу і право на українських землях в епоху Середньовіччя та
- козаччини;
- зміна в політико-правових поглядах в процесі на соціально народу України;
- основні політико-правові сформовані у ХХ ст.

вміти:

- застосовувати в практичній діяльності набуті в практичній діяльності набуті
- теоретико-методологічні знання;
- підготувати наукову доповідь з проблем історії вчень про державу і право;
- аналізувати першоджерела та наукову літературу;
- аналізувати зміни в законодавстві з точки зору історичного досвіду
- отриманого в процесі еволюції поглядів на державу і право;
- дати порівняльну характеристику основних концепцій щодо держави і права;
- самостійно виявляти як позитивні моменти так і слабкі сторони в
- новозапропонованих концепціях;
- творчо застосовувати набуті знання в процесі правотворчої діяльності.

мати компетентності:

- володіння системою знань у межах спеціальності «Історія і археологія»;
- здатність формувати, оцінювати та імплементувати актуальну та суспільно значущу проблематику історичних досліджень;
- обґрунтування теми наукового дослідження щодо соціокультурної і господарчої історії міст відповідно до діючих програм розвитку малих та великих міст;

- володіння інтегральним інструментарієм щодо збереження історико-культурної спадщини світового, національного, та локального рівня;
- уміння розпізнавати, класифікувати та використовувати трансформаційні тенденції розвитку міського середовища як в історичній ретроспективі, так і в умовах сучасної глобалізації
- здійснення пошуку, опрацювання та введення до наукового обігу різноманітних історичних джерел з обраної тематики наукового дослідження;
- знайомство з напрацюваннями різних наукових шкіл історичного, філософського, культурологічного спрямування, уміння творчо і критично використовувати їх у своїй дослідницькій роботі;
- розуміння впливу суспільно-політичних, культурно-духовних, економічних обставин на формування змісту історичних документів та історичних студій;
- міждисциплінарний підхід до дослідження історії міст з використанням системного аналізу та цифрових технологій;
- систематичний моніторинг історіографічних новинок, провідних вітчизняних та закордонних наукових видань;
- здатність співпрацювати у міських трансверсальних проектах та кластерах – на рівні дослідницьких колективів, у партнерстві з державними установами, органами місцевого самоврядування та представниками місцевих громад.

2 Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1 Політичні вчення про суспільство і державу стародавнього світу і середньовіччя

Тема 1 Політичні та правові вчення у країнах Стародавнього Сходу.

Тема 2 Зародження та розвиток правової і політичної думки в Стародавній Греції.

Тема 3 Розвиток правових і політичних вчень у Стародавньому Римі.

Тема 4 Політичні та правові вчення в Західній Європі в період виникнення і розвитку феодалізму.

Тема 5 Українська політична та правова думка в період княжої доби IX-XIV ст.

Змістовий модуль 2 Політична думка нового і новітнього часу

Тема 6 Учення про право й державу доби Відродження та Реформації у Західній Європі.

Тема 7 Вплив Великої французької революції на розвиток політичної думки в Європі кінця XVIII – початку XIX ст.

Тема 8 Політико-правові ідеї в німецькій класичній філософії.

Тема 9 Політико-правові вчення XX ст.

Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		очна	заочна
1	Тема 1 Політичні та правові вчення у країнах Стародавнього Сходу	3	3
2	Тема 2 Зародження та розвиток правової і політичної думки в Стародавній Греції	3	3
3	Тема 3 Розвиток правових і політичних вчень у Стародавньому Римі	3	3
4	Тема 4 Політичні та правові вчення в Західній Європі в період виникнення і розвитку феодалізму	3	3
5	Тема 5 Українська політична та правова думка в період княжої доби IX-XIV ст.	3	3
6	Тема 6 Учення про право й державу доби Відродження та Реформації у Західній Європі	4	4
7	Тема 7 Вплив Великої французької революції на розвиток політичної думки в Європі кінця XVIII – початку XIX ст.	4	4
8	Тема 8 Політико-правові ідеї в німецькій класичній філософії	4	4
9	Тема 9 Політико-правові вчення XX ст.	3	3
Разом		30	30

ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Змістовий модуль 1 Політичні вчення про суспільство і державу стародавнього світу і середньовіччя

Тема 1 Політичні та правові вчення у країнах Стародавнього Сходу

Мета: вивчення характерних рис політичних вчень Стародавнього Сходу. Для правильного і повного розуміння особливостей розвитку політичної думки Стародавнього Сходу необхідно проаналізувати його суспільний і державний лад, який формував відповідні системи політичних вчень про державу і суспільство. Необхідно показати особливості східної деспотії: централізація влади, її спадковість і обожнення; наявність розгалуженого чиновницько-бюрократичного апарату. При підготовці до заняття слід звернути увагу на традиційний поділ суспільства в Стародавньому Сході: привілейовані стани (рабовласницька та жрецька знать), селяни-общинники та раби. Відсутність довгий час приватної власності на землю, збереження сільської общини, поєднання патріархальних форм рабства з пережитками родового ладу.

План

1. Зародження і становлення державно-правових поглядів у країнах Стародавнього Сходу.
2. Політико-правові вчення Давньої Індії.
3. Політико-правові вчення Давнього Китаю.

Методичні рекомендації

Під час підготовки до практичного заняття зверніть увагу Готуючись до першого питання семінару студенту слід усвідомити, що процес виникнення

світової політичної думки тісно пов'язаний з розвитком стародавніх держав як первісної форми організації влади. У державах Стародавнього Сходу сформувалася концепція надприродного походження держави та влади, богообраності правителя. Автором найдавнішої парадигми виникнення держави став китайський філософ Лао-Цзи. При розгляді сутності вчення Конфуція необхідно підкреслити, що він розуміє державу як велику патріархальну сім'ю, де імператор – суворий, але справедливий батько, а його піддані – слухняні діти. Шан-Ян сформував легістську парадигму держави, яка визнавала закон основою суспільно-політичного життя та діяльності.

З появою держави і встановлених нею норм і правил поведінки люди почали розмірковувати про ці соціальні феномени, їхню сутність і роль у суспільному житті.

Попервах ці роздуми, погляди на державу, а також її вимоги щодо правил поведінки людей, ясна річ, не були самостійними знаннями, а являли собою елементи синкретичного міфологічного світогляду.

Згідно з міфологічними уявленнями наших предків, порядок, установлений на землі, розглядався ними як складова всесвітнього порядку, започаткованого Творцем.

З огляду на це формувались і уявлення людей про їхнє місце у світі, взаємини з іншими людьми, права та обов'язки, державний устрій. Такий підхід до розуміння сутності держави, порядку, справедливості був характерним для більшості народів, про що свідчать перші літературні пам'ятки країн Стародавнього Сходу, Греції, Риму, а також Київської Русі.

Але схожість підходів різних народів у визначенні першоджерела земних порядків мала місце тільки на початковій стадії виникнення цих поглядів.

Із часом, розвиваючись, погляди на державу, порядок, справедливість почали різнитися, набувати різних напрямів й забарвлення. Це сталося на етапі з'ясування людьми питання про взаємозв'язок порядку небесного і відносин на землі. Зокрема, у Стародавньому Китаї вважалося, що такий зв'язок здійснюється імператором. Від імені Бога він утворенням держави встановлює

порядок на землі та реалізує надані йому Богом владні повноваження. Решта осіб, які обіймають різні посади в системі державного управління, мають проводити в життя волю імператора, а значить, і Бога.

Рівночасно в Стародавніх Індії та Єгипті, а також у Вавилоні побутував міф, згідно з яким боги були не лише джерелом влади, а й брали безпосередню участь у встановленні земного порядку, вирішенні долі людей. Цю концепцію побудуємо в літературних пам'ятках Стародавнього Єгипту, серед яких – «Повчання Птахотепа» (XXVII ст. до н. е.), «Книга мертвих» (XXV–XXIV ст. до н. е.), «Повчання гераклеопольського царя своєму синові» (XXII ст. до н. е.).

У цих творах превалювала теза про божественну сутність влади і законів, їхню відповідність божим настановам, містилися рекомендації щодо виконання законів, справедливої поведінки. Згідно з поглядами давньоєврейського народу, Бог уважався верховним правителем, законодавцем і верховним суддею. Він безпосередньо впливав на суспільні процеси, пропонуючи рішення з конкретних питань.

Такий підхід до проблеми з'ясування питання про сутність влади, порядку і справедливості був дуже поширеним упродовж тривалого часу; перегадом ці положення були прийняті християнством і знайшли відображення у Новому Заповіті.

Слід звернути увагу на політичні та правові ідеї Стародавньої Індії, закріплені вже в найдавніших літературних пам'ятках, релігійних книгах арійців (Веди – «священне знання», кінець I тис. до н. е.); у священних книгах брахманізму, до яких належать «Рігведа» – перший і найстаріший збірник, «Самаведа», «Яджурведа» та «Атхарваведа»; у пізніших релігійно-філософських творах (Упанішади); у поетичних епопеях «Махабхарата» і «Рамаєна», а надто – в юридичних збірниках, що являють собою, у значній їхній частині, не стільки пам'ятки законодавства і запис звичаєвого права, скільки релігійно-філософські та політичні трактати. З огляду на це особливо цікавим є збірник, відомий під назвою «Закони Ману» (III ст. до н.). У цьому документі, який, вочевидь, мав відповідати кастовому устроєві

давньоіндійського суспільства, вміщено цікаві ідеї щодо права, закону та їхньої ролі не лише в суспільстві, а й у людському бутті.

Низку політичних проблем розглянуто і в трактаті «Артхашастра» («Книга про користі»), автором якого вважають Каутілью, державного діяча VI–III ст. до н. е. Тут є поради цареві стосовно організації адміністрації та суду, законодавства й управління, зовнішньої та внутрішньої політики.

Згідно з «Книгою Ману» і висловлюваннями Каутільї, державу визначають сім елементів: цар, міністри, територія, столиця, державна скарбниця, військо і міжнародні союзники. Зародження державної організації пов'язується з занепадом моральності серед людей, оскільки існували часи, коли люди підлягали тільки законам і коли не було ніякої влади. І власне влада

Десь у VIII–VII ст. до н. е. погляди на земний порядок, сутність законів і справедливості зазнали суттєвих змін. Передусім це характерно для Стародавньої Персії (а згодом і країн Близького Сходу, Азії та Індії), де поширилося вчення Заратустри. Він розглядав суспільний процес як боротьбу двох протилежних сил: Добра (царства світлого божества) і Зла (царства темного божества). На його думку, Добро є метою людського існування, воно закликає до боротьби зі Злом. Навіть більше, для боротьби зі Злом і утвердженням на землі Добра, похідними від якого є справедливість, порядок і добробут, виникає держава.

Окрім цього, Заратустра зробив спробу визначити сутність і функції влади, яку він ототожнював із особою монарха. На його погляд, єдиноуправитель держави репрезентує на землі царство світлого божества – Добро, є його служителем, а основним його завданням повинна бути боротьба зі Злом, захист підданих, установлення справедливості й порядку. Тільки за таких умов є можливими перемога Добром царства темного божества – Зла і створення відповідних умов для щасливого життя людей.

Згодом, у VI–V ст. до н. е., з виникненням релігійної течії буддизму, формувалися погляди, які заперечували божественну основу держави, порядку і закону. На відміну від своїх попередників, прихильники буддизму вважали, що

всесвіт керується природним законом, а всі події – це природна закономірність. Згідно з цим, життя людей значною мірою залежить від них самих і щонайперше – від знання ними природного закону.

Прихильники цієї системи поглядів обстоювали також думку про природне походження держави і характер законів.

У VI–V ст. до н. е. окремі уявлення людей про всесвітній порядок, державний устрій та закон стали більш системними.

У Стародавньому Китаї одним із перших у цьому плані було вчення школи Конфуція (551–479 до н. е.), що увібрало в себе багато уявлень про державу і право тогочасного суспільства. Мислитель і його послідовники розглядали державу і право у взаємозв'язку між собою та в співвідношенні з іншими соціальними інститутами, зокрема з моральністю.

Роблячи спробу з'ясувати сутність цих суспільних феноменів, прибічники означеної концепції порівнювали державу з великою сім'єю, де влада імператора розглядалась як влада голови сімейства, а відносини правлячих і підлеглих – як сімейні відносини, основою яких є підкорення молодших старшим «благородним мужам».

Державна влада здійснювалася імператором одноособове, як у сім'ї, і ніхто не міг утручатися в цей процес.

Позитивні закони мислитель і його учні розглядали як похідні від держави, але їхня роль у регулюванні суспільних відносин уважалася недостатньою. Вони гадали, що ухвалені державою закони, з огляду на їхню імперативність і жорстокість покарання за порушення, не могли сприяти злагоді в суспільстві.

Ефективнішим регулятором суспільних відносин, на їхню думку, була б система моральних норм і принципів, звичаїв і правил поведінки. Ба більше – цей широкий комплекс морально-етичних норм мав би врегульовувати не лише відносини між людьми, а й владні відносини і політичне життя в цілому.

З VI–V ст. до н. е. у Стародавньому Китаї відома концепція даосизму, основоположником якої був Лаоцзи. Означена система державно-правових

поглядів за змістом наближалася до уявлень буддизму про ці суспільні феномени, її прихильники обстоювали ідею, що всесвіт, а також суспільство і держава з її атрибутами, розвиваються відповідно до вічного закону «Дао», який визначає конкретні закони неба, природи й суспільства. За сутністю «Дао» є уособленням справедливості, всебічного порядку й доброзичливості. Якщо відносини в державі будуються згідно з приписами «Дао», там панують справедливість і порядок, а значить – добробут і щасливе життя; якщо ж ці приписи не виконуються, то в суспільстві виникають нерівність, насилля та інші вади.

Через два покоління після Конфуція жив і творив Мо–цзи (479–400 до н. е.). Він заснував напряму, що отримав назву «моїстична школа».

Коли відсутня взаємна любов між людьми, то виникає взаємна зненависть; якщо правитель і його підлеглі не почувають взаємної любові, то немає родинної любові та шанування батьків; якщо між братами немає взаємної любові, то немає і згоди між ними; коли між людьми немає взаємної любові, то сильний неодмінно підкорює слабкого, багатий ображає бідних, знатний хизується перед простолюдином і хитрий обманює простодушного.

На відміну від конфуціанства Мо–цзи сповідував ідею про рівність усіх людей від природи, стверджував, що основою походження держави є договір людей. Верховна влада належить усьому народові, а управління суспільними справами має здійснюватись на основі загально визнаних методів виховання та примусу.

Завданням держави є встановлення закону, подолання бідності та врахування інтересів усіх громадян, звільнення їх од гноблення.

Ще одна течія державно-правової думки Стародавнього Китаю – школа юристів («фадзя»), прихильники якої були першими у виборюванні ідеї про беззаперечне дотримання писаного права як основи охорони власності, особи та суспільної безпеки.

Коріння правової доктрини сягає в історію князівства Ці, яке в VI–V ст. до н. е. відіграло домінуючу роль серед держав феодального Китаю. Крім

зазначеного, прихильники правової доктрини вбачали головне джерело справедливого ладу в політичних і правових установах. Представники цього напрямку пропагували ідею, буцімто державне управління має спиратися на закони й покарання, що розглядалися ними як основний засіб регулювання суспільних відносин. З метою посилення влади та її централізації вони припускали можливість превентивного покарання, а також запровадження принципу колективної відповідальності, за яким до відповідальності за злочин могли б притягатися родичі правопорушника.

Державно-правові системи, що склалися, стали базою для формування згодом теоретично обґрунтованих концепцій природного права, патріархальної теорії походження держави та деяких інших.

Питання для самоконтролю

1. Назвати і проаналізувати етичні вчення Стародавнього Китаю.
2. Який вплив здійснювали етичні вчення Стародавнього Китаю на політичне життя.
3. Проаналізуйте політико–правові вчення Давньої Індії.
4. Проаналізуйте політико–правові вчення Стародавнього Китаю.

Література

1. Себайн Д. Г. Історія політичної думки / Д. Г. Себайн, Т. Л.Торсон. – Київ : Основи, 1997. – 838 с.
2. Шульженко Ф. П. Історія вчень про державу і право : курс лекцій / Ф. П. Шульженко, М. Ю. Наум ; Національний педагогічний ун–т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Юрінком Інтер, 1997. – 191 с.
3. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : підручник / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак. – Київ : Юрінком Інтер, 1999. – 301 с.
4. История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. вузов и ф-тов / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко ; Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого. – Харків : Факт, 1999. – 1079 с.

5. Щербина П. Ф. Історія політичних і правових вчень стародавнього світу : курс лекцій / П. Ф. Щербина ; Хмельницький ін-т регіонального управління та права. – Хмельницький : ХІУП, 2000. – 406 с.

Тема 2 Зародження та розвиток правової і політичної думки в Стародавній Греції

Мета: розгляд історії виникнення політичної думки доби античності, найбільш яскравим прикладом якої стала поява античної демократії. Простежити соціальну еволюцію поглядів різних філософсько–політичних течій греків (Геракліта, Демокріта та Сократа, Платона, Аристотеля та ін.), які формували політичне обличчя полісів. Поліс як колектив громадян мав право верховної власності на землю, і тільки його громадяни могли бути власниками землі. Головний його економічний принцип – ідея автаркії (самозабезпечення) – економічна основа свободи. Необхідно з'ясувати, за яких обставин утвердилась і полісна система цінностей. Необхідно простежити трансформації соціальної структури грецького суспільства в VIII–VI ст. до н. е. Необхідно з'ясувати причини появи тиранії.

План

1. Загальна характеристика витоків, етапів розвитку, досвіду і теоретичних здобутків правової і державницької думки у Стародавній Греції.
2. Держава і право у вченні Геракліта.
3. Ідеї про право і державу Демокріта та Сократа.
4. Вчення Платона про державу і закони.
5. Політичне і правове вчення Аристотеля.
6. Політичні і правові вчення в період занепаду давньогрецьких держав.

Методичні рекомендації

При підготовці до усного опитування студентам слід звернути увагу на те, що становлення державно-правових поглядів у давні часи пов'язане з розвитком міфологічних уявлень. Соціальні порядки розглядалися як частина всесвітнього порядку. З огляду на це формувались уявлення людей про права й обов'язки, державний устрій. Такий підхід до оцінювання державно-правової думки, простежується у країнах Стародавнього Сходу, Греції, Риму та ін.

Погляди на державу та право у Стародавній Греції почали складатися в окрему систему з кінця VII ст. Поняття «держава» і «право» стали об'єктами вивчення різних філософських шкіл, окремих видатних філософів. Цей процес почався з творчості «семи мудреців» (Фалес, Піттак, Періандр, Біант, Солон, Клеобул, Хілон). Розглядаючи розвиток політико-правової думки необхідно звернути увагу на розробку ідеї природного та позитивного права, сутності права, ідеї «ідеального полісу» та справедливості, розробку питання про форму держави. Певний внесок у формування державно-правових вчень зробили Піфагор та його послідовники. Студенти мають знати основні положення вчення Гіпподама про ідеальну державу; теорії Геракліта та Демокріта. Давати характеристику вченням софістів, Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура.

Проаналізуйте проблеми права та політики у вченнях софістів, особливу увагу приділіть вченню софістів про закон. Розкрийте суть держави в розумінні Сократа. Вивчаючи зміст політичного вчення Платона зверніть увагу на його тезу про те, що основною ідеєю будь-якої держави є ідея справедливості, створення ідеального політичного ладу на чолі з вибраними мудрецькими. Аналіз політичної концепції Арістотеля розпочніть з розкриття сутності його положення про природне походження держави, про людину як істоту політичну.

Відмінністю державно-правової думки Стародавньої Греції була її рання деміфологізація та розрив з релігією і яскраво виражений раціоналізм, що пов'язано перш за все з поетапною еволюцією давньогрецької рабовласницької державності. Це зумовило періодизацію розвитку політичних та правових вчень

Стародавньої Греції на 3 основні етапи: рання грецька філософія (досократівська) VII–VI ст. до н. е. («сім мудреців», Гесіод, Піфагор, Геракліт, Демокріт), грецька класична філософія (V–IV ст. до н. е.: Сократ, Платон, Аристотель, софісти), елліністична філософія (III ст. до н. е. – VI ст. н. е.: Епікур, Полібій, стоїки). У центрі уваги давньогрецьких філософів були питання природного права, пошуку найкращої форми правління, побудови ідеальної держави, визначення поняття «рівності» та «справедливості», мистецтва ведення політики. Особливу увагу необхідно приділити аналізу державно-правових поглядів таких відомих мислителів, як Платон та Аристотель.

Дослідження формування ідеального державного ладу призводить Платона до констатації його поєднання з Космосом та людською душею, складові якої (розумна, люта, прагнення) відповідають основним складовим держави (дорадчі, захисні та ділові органи). Справедливість в ідеальній державі досягається завдяки чіткому розподілу обов'язків та невтручання інших в діяльність. Саме тому ідеальній, моральній, справедливій людині відповідають 14 ідеальні, справедливі держава і законодавство. Аналізуючи ідеальну державу Платона, слід приділити увагу двом її різновидам, які охарактеризовані на сторінках творів «Держава» та «Політик», особливо ролі, якостям та значенню правителя в такій державі, його підпорядкованості природним та громадянським законам. Розвиваючи та вдосконалюючи ідеї Платона, наступні філософи та науковці сформували ряд протилежних за своїми характеристиками та значеннями вчень: утопічний комунізм, освічений абсолютизм, поділ влади, авторитаризм і тоталітаризм.

У свою чергу учень Платона, Аристотель, продовжив пошуки ідеального державного устрою, зосередивши більше уваги на політичному мистецтві її управління, оскільки навіть законодавство – це частина політики. Значення політичної концепції Аристотеля полягає у завершенні мислителем давньої політичної теорії як «науки наук», започаткуванні політичної етики, розумінні політики як високоморальної, інтелектуальної, справедливої діяльності,

розробленні фундаментальної методології дослідження політичних процесів тощо.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте вчення Геракліта про державу і право.
2. Зробити порівняльну характеристику ідей про право і державу Демокріта та Сократа.
3. Основні положення вчення Платона про державу і закони.
4. Порівняти погляди Платона і Аристотеля про державу.
5. Основні положення вчення Епікура про право і державу.
6. Політичний бік вчення стоїків про державу і закони.

Література

1. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посібник / А. І. Кормич ; Одеська національна юридична академія. – Одеса : Юридична література, 2003. – 336 с.
2. Мірошниченко М. І. Історія вчень про державу і право : навч. посібник / М. І. Мірошниченко, В. І. Мірошниченко ; Національна академія внутрішніх справ України. – Київ : Атіка, 2004. – 223 с.
3. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : підручник / Ф. П. Шульженко. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 464 с.
4. Трофанчук Г. І. Історія вчень про державу і право : навч. посібник / Г. І. Трофанчук ; Університет економіки та права «КРОК». – Київ : Магістр – XXI сторіччя, 2005. – 254 с.

Тема 3 Розвиток правових і політичних вчень у Стародавньому Римі

Мета: вивчення правових і політичних відносин у Стародавньому Римі. Необхідно з'ясувати причини і наслідки жорсткої політичної боротьби в Римі. Для римського політичного життя першої половини II ст. характерна боротьба всередині нобілітету. Слід проаналізувати об'єктивні чинники

громадянських конфліктів у Римі цього періоду. Необхідно проаналізувати погляди Марка Туллія Цицерона на право, закон і державу, а також порівняти погляди римських юристів на право і державу. Слід проаналізувати політичні і правові ідеї первісного християнства, розглянути їх в контексті загальноісторичного процесу, а також зародження і розвитку християнства.

План

1. Основні напрямки політико–правової думки в Стародавньому Римі.
2. Погляди Марка Туллія Цицерона на право, закон і державу.
3. Римські юристи про право, закон, державу. Створення ними нової науки – юриспруденції.
4. Загальна характеристика і джерела права Візантії в IV–VII ст.
5. Політичні і правові ідеї первісного християнства.
6. Зародження теократичних доктрин. Августин Блаженний.

Методичні рекомендації

Щодо політико-правової думки Стародавнього Риму, то в першу чергу необхідно звернути увагу, що вона ґрунтувалась на державно-філософських вченнях мислителів Стародавньої Греції. Серед представників державно–правової думки Стародавнього Риму потрібно виділити Марка Тулія Цицерона, Марка Аврелія, Ллущія Анеку Сенеку. Засновником державно-правової думки Стародавнього Риму вважають Марка Тулія Цицерона, діяльність якого вирізняється формуванням юридичного категоріального апарату (зокрема таких термінів, як «державна», «громадянська спільнота», «громада», «народ»). Вагомим внеском Цицерона у правову й політичну теорію стали його доктрини ідеального державного діяча та ідеального громадянина. Основні положення концепції Цицерона в подальшому вплинули на розвиток світової державно–правової думки та стали фундаментом для європейської правової культури. Приділити увагу необхідно і з'ясуванню ролі римських юристів, які детально обґрунтували інститути та норми діючого права, застосування юридичної

техніки, виробили культуру юридичної науки. Заслугою римських юристів є створення нової науки – юриспруденції. В подальшому принципи юридичної науки лягли в основу права країн континентальної Європи.

При вивченні римської думки про державу та право необхідно акцентувати увагу на створенні в Римі самостійної науки – юриспруденції. У Давньому Римі розпочалася розробка низки загальнотеоретичних питань, таких як поділ права на приватне та публічне, принцип формальної рівності, сутність права, співвідношення права та свободи. У Римський період започатковано формування наукових основ окремих юридичних наук (цивільного, державного, адміністративного, кримінального та міжнародного права). Системними та ґрунтовними були вчення згаданих Марка Тулія Ціцерона, Сенеки, Марка Аврелія Антонія. Розвиток уявлень про сутність права у Стародавньому Римі пов'язаний з творчістю видатних юристів II–III ст. Ульпіана, Гая, Модестина, Павла.

Загалом, розглядаючи питання про римське право та політику, зверніть увагу на зміст політичної доктрини Полібія, який вбачав успіх Риму у поєднанні трьох державних форм правління (царської, аристократичної, демократичної). Розкрийте розуміння Марком Туллієм Цицероном проблеми виникнення та особливостей функціонування держави, вибору форми правління (праця «Про державу»). Оскільки у час утвердження в Римській імперії християнства значного поширення набуло вчення Аврелія Августина Блаженного, слід проаналізувати його погляди на управління державою та «порядок» людського життя загалом (праця «Про град Божий»). Обґрунтуйте вислів цього знаного ідеолога християнської церкви: «Спільність людей може бути народом і державою лише тоді, коли ґрунтується на праві, поєднаному з утіленою в Богові справедливістю».

Питання для самоконтролю

1. Який вплив мали грецькі мислителі на формування політико–правових ідей Рима?
2. Деталізувати і пояснити суть визначення держави, дане Цицероном.
3. Суть права (закон) зв'язку, дане Цицероном.
4. Проаналізувати логіко–правові конструкції римських юристів.
5. Охарактеризувати джерела права Візантії в IV–VII ст.

Література

1. Політологія у запитаннях і відповідях: Навч. посіб. / За заг. ред. К. М. Лемківського. – Київ, 2003. – С. 15–17.
2. Політологія : підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – Київ : ВЦ «Академія», 2010. – 568 с.
3. Швидак О. М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001. – С. 24–35.
4. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. – Київ, 2002. – С. 33–44.
5. Коваленко А. Українська політологія: проблеми та труднощі періоду становлення // Сучасність. – 1994. – № 1.

Тема 4 Політичні та правові вчення в Західній Європі в період виникнення і розвитку феодалізму

Мета: вивчення і аналіз об'єктивних причин появи політичних і правових вчень у Західній Європі. Для правильного і повного розуміння історичних процесів, пов'язаних з виникненням політико–правових вчень у Західній Європі, є необхідність проаналізувати вплив теократичних ідей на систему політичних взаємовідносин у середньовічному суспільстві, охарактеризувати етномічні і політичні чинники, які безпосередньо на них впливали. Необхідно проаналізувати причини появи єресей в Європі. Розглянути вчення про закони і державу Марсілія Падуанського.

План

1. Загальна характеристика політико–правової думки західноєвро–європейського середньовічного суспільства.
2. Теократичні теорії.
3. Політико-правові ідеї середньовічних єресей.
4. Політико-правова теорія середньовічної схоластики. Хома Аквінський.
5. Середньовічні юристи.
6. Вчення про закони і державу Марсилия Падуанського.

Методичні рекомендації

Вивчення теми доцільно розпочати зі з'ясування особливостей феодального ладу, релігійного світогляду, функцій релігії та її ролі у розвитку суспільства. Поетапна еволюція феодального суспільства та держави обумовили і розвиток державно–правових концепцій та їх специфіку.

Особливу увагу необхідно приділити аналізу вчення Ф. Аквінського, чий ідеї відіграли визначальну роль у створенні системи середньовічної схоластики. У своїх працях «Сума теології» і «Про правління государів», коментарях до перекладеної латинською мовою і виданої «Політиці» Аристотеля, Аквінський на її базі розвинув доктрину держави і природно-правову теорію у світлі догматів католицької церкви. Більш детально слід зупинитись на розгляді теократичної концепції Ф. Аквінського, його теорії про три елементи влади, класово–політичному змісті проформи держави, види законів, справедливості, а також причинах відродження ідей дослідника в концепціях неотомізму.

При вивченні даної теми необхідно звернути увагу на чинник, що вплинув на зміст політико–правових поглядів середньовічного суспільства, тобто на появу християнства та надання йому в XIV ст. статусу державної релігії. Ранні християнські ідеї пронизані месіанськими поглядами.

В основі права християнство того періоду вбачало правду, справедливість, які йдуть від Бога. Однією з перших системних християнських державно–правових концепцій було вчення Аврелія Августина (354–430 pp.). У

творі Августина «Про місто Боже» на основі Святого Письма виклав новий християнський погляд на соціальні, державні інститути, на владу; стояв біля витоків теологічної теорії держави. Автором теологічної теорії походження держави став домініканський монах Фома Аквінський (1225–1274 рр.). Основні праці «Сума теології», «Про правління владик». Слід дослідити такі положення вчення Аквіната: походження державної влади; обґрунтування монархії як найдосконалішої форми правління; про зверхність духовної влади над світською; вчення про справедливість; теорію закону Фоми Аквінського (вічний закон, природний закон, позитивний (людський закон)).

Серед видатних концепції періоду середньовіччя слід відзначити вчення італійського мислителя Марсилія Падуанського (1275–1343 рр.), викладене у творі «Захисник миру». Він вважав, що суспільству слід подолати феодальну роздробленість, монополізм духовної влади. Аспірантам рекомендується проаналізувати вчення Падуанського про державу (джерело влади, поділ влади на дві гілки, оптимальна форма держави) та право (вчення про соціальні та правові норми, верховенство права). Ідеї природного права розвивав Вільям Оккам (1285–1349), основний твір «Діалог».

Значний внесок у розвиток державно–правових концепцій зробили середньовічні юристи, що засвоювали надбання римського права (павійська, равеннська, римська школа права). Школа глосаторів, вчення її засновника Ірнерія (1055–1130 рр.), постглосатори та її ідеолог Луллій Раймунд (1234–1315 рр.). Рецепція римського права.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте історичні умови формування політичної думки доби Середньовіччя.
2. Пояснити причини появи так званих теократичних теорій доби Середньовіччя.
3. Болгарські богоміли: особливості християнського світоспийняття.
4. Причини появи нових хвиль єретичних рухів другії половині XIV ст.

6. Фома Аквінський і філософська спадщина Аристотеля.
7. Середньовічні юристи: школа глоссаторів і постглоссатори.

Література

1. Безродний Є.Ф. Світова класична думка про державу і право : навч. посібник / Є.Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. – Київ : Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.
2. Жоль К. К. Философия и социология права / К. К. Жоль. – Київ : Юрінком Інтер, 2000. – 415 с.
3. История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2004. – 944 с.
4. Мірошніченко М. І. Історія вчень про державу і право / М. І. Мірошніченко, В. І. Мірошніченко. – Київ : Атіка, 2001. – 224 с.
5. Себайн Дж. Г. Історія політичної думки / Дж. Г. Себайн, Т. Л. Торсон. – Київ : Основи, 1997. – 838 с.

Тема 5 Українська політична та правова думка в період княжої доби IX–XIV ст.

Мета: вивчення і аналіз вітчизняної політичної і правової думки в період княжої доби IX–XIV ст. З'ясувати витоки, особливості формування і розвитку правової та політичної думки в Русі–Україні. Проаналізувати низку політико-правових творів княжої доби і їх вплив на тогочасне суспільства. Необхідно показати особливості вітчизняної політичної думки даного періоду в контексті розвитку світового політико-правового теоретичного доробку. Вміти проаналізувати політико-правові погляди представників князівської влади доби розквіту Русі–України і доби феодальної роздробленості.

План

1. Витоки, особливості формування і розвитку правової та політичної думки в Русі.

2. Загальна характеристика політичної та правової думки Київської Русі.
3. Політичні ідеї у творі Іларіона «Слово про Законі і Благодаті».
4. Політичні ідеї Володимира Мономаха.
5. Правові ідеї юридичних пам'яток Київської Русі.

Методичні рекомендації

Зародження і розвиток української політичної думки є невід'ємною частиною національної інтелектуальної скарбниці. З'ясування передумов виникнення цього феномену, аналіз провідних ідей, сформульованих визначними українськими мислителями на стадії еволюції національної суспільно–політичної, морально-етичної традиції має велике значення для з'ясування поступу національної духовної культури, процесу формування сучасних державотворчих орієнтацій.

Основними суспільно–політичними ідеями в Київській Русі були погляди на походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою і державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого князя київського, самостійності й незалежності Русі тощо. Головними проблемами політичної думки цього періоду були дві: рівноправність Русі з іншими державами, передусім з Візантією, та необхідність об'єднання руських земель для збереження держави перед зовнішньою загрозою.

Вихідною проблемою «Слова» Іларіона є питання про співвідношення закону та істини (благодаті). У традиціях релігійної літератури під законом автор розумів Старий Заповіт, а під істиною – Новий.

Закон Іларіон трактує як певну зовнішню настанову, що регулює примусовими методами діяльність людей на час до досягнення ними істини. Істина, благодать є певним внутрішнім контролером людської поведінки згідно з волею Божою.

Іларіон чітко висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління. Вважав, що влада повинна концентруватись у руках мудрого

правителя, який задовольняв би певні умови: пам'ятав, що несе відповідальність за підданих перед Богом; здійснював владу на основі закону і справедливості, а не сваволі; був милостивим до підданих.

Проблема співвідношення церковної та світської влади на початку XII ст. привернула увагу єпископа Кирила Туровського. Він обстоював єдність цих гілок суспільної влади, ідею «одного володаря», закликав до єднання Русі. Ці ідеї він виклав у «Кирила ченця притчі про людську душу, і про тіло, і про порушення Божої заповіді, і про страшний суд, і про муки», «Повісті про сліпого і кульгавого», а також в інших творах.

Одним із найважливіших питань політичного характеру є проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами. Особлива увага в «Повісті...» приділяється обґрунтуванню законності й необхідності князівської влади. Автор подає схему колективного володіння Київською Руссю князівським родом Рюриковичів.

Ідея єдності руських земель розглядається передусім як духовна, котру забезпечує християнська церква. Що стосується політичної єдності, то вона виявляється у єдності Київської Русі як спільної власності князів-братів, які мусять слухатися порад київського князя як старшого серед рівних. Причиною княжих міжусобиць у «Повісті...» вважається «спокутування» дияволом людей, а тому міжусобні війни і їх зачинателі є несправедливими і гріховними.

Офіційну політико–правову ідеологію тих часів було закріплено в першій пам'ятці права – «Руській правді», де викладено норми, що регулювали ранньо феодальні відносини.

«Руська правда» складалася з трьох частин: «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів» та широкої редакції «Руської правди» (початок XII ст.). Закони Ярослава високо цінували людське життя, честь, осуджували злодіїв та вбивць. Головними цілями співжиття проголошувались особиста безпека і невід'ємність власності. За насильницькі дії визначали особливу плату до казни – штраф, можна було відкупитися грішми. Смертної кари не було. Пильно захищалася власність; за певних умов навіть виправдовувалось убивство злодія.

Найтяжчі кари, аж до вигнання з рідної землі, встановлювались за крадіжку коней і підпал. «Руська правда» регулювала також майнові відносини між людьми, стосунки між батьками й дітьми. Введені нею закони тривалий час регулювали суспільні відносини в Київській Русі і, як вважається, де в чому були гуманнішими, ніж сучасне законодавство.

«Повчання» написане у формі заповіту-звернення Володимира Мономаха до своїх синів. У ньому узагальнено досвід князя за час перебування його на київському престолі. Цей досвід він намагається передати своїм синам. В автобіографічній частині твору подається ідеалізована картина державної діяльності та ідеальний образ князя–правителя, який має керуватися християнськими заповідями, моральними нормами і принципами. Саме це передусім Мономах заповідає дітям, подекуди, за традицією того часу, майже дослівно наслідуючи своїм текстом Біблію.

Крім моральних настанов, «Повчання» містить також практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, правил поведінки з ними в деяких типових ситуаціях, зокрема під час війни. За політичними традиціями слов'янства князь був не тільки правителем і воєначальником, а й верховним суддею в державі. Мономах звертає особливу увагу своїх синів на дотримання ними закону та принципів справедливості й милосердя. При цьому князь не лише сам має бути справедливим і милостивим, а й вимагати цього від підлеглих. Він мусить дбати про них, особливо про знедолених і беззахисних.

«Слово о полку Ігоревім». У цій поемі знайшла своє відображення низка актуальних політичних проблем.

В обстановці загострення міжусобної боротьби розповідається про локальне явище – похід новгород–сіверського князя Ігоря 1185 р. в половецький степ і його воєнну поразку. Невідомий автор «Слова...» у поетичній формі робить спробу сформулювати ряд узагальнюючих висновків. Головну причину тяжкого становища Русі він убачає в міжусобній боротьбі руських князів. Основний політичний зміст зосереджений у так званому золотому слові великого київського князя Святослава. Звертаючись до бояр і

князів, він говорить, що головна провина Ігоря та причина його поразки полягає в тому, що той пішов на половців «собі слави шукати», а не захищати інтереси всієї держави. Автор «Слова...» наголошує, що для князя недостатньо бути вправним воєначальником, потрібно ще й уміти побачити загальнодержавний інтерес і підпорядкувати йому особистий.

Виходячи з вищевикладеного, підкреслимо, що в пам'ятках літератури Київської Русі знайшли відображення найгостріші проблеми соціально–політичного життя тогочасного суспільства: покріплення державності, збереження єдності першої слов'янської держави, обстоювання її міжнародного авторитету, вирішення проблеми співвідношення світської та церковної гілок влади.

Питання для самоконтролю

1. Визначити характерні особливості політичної та правової думки Київської Русі.
2. Проаналізувати основні положення твору творі Іларіона «Слово про Законі і Благодаті».
3. «Руська правда» як збірка нормативно–правових відносин в Київській Русі.
4. Охарактеризувати вплив доби Володимира Мономаха на розвиток політичних ідей в Київській Русі.

Література

1. Андрусяк Т. Г. Історія політичних та правових вчень / Т. Г. Андрусяк ; Львівський національний ун–т ім. Івана Франка. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім.Івана Франка, 2001. – 220 с.
2. Історія розвитку політичної думки : курс лекцій / В. В. Мадісов. – Київ : Либідь, 1996. – 174 с.
3. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : навч. посібник / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусяк. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 301 с.

4. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : підручник / Ф. П. Шульженко. –Київ: Юрінком Інтер, 2004. – 464 с.

6. Морозов В. В. Історія української суспільно–політичної думки : навч. посібник / уклад. В. В. Морозов ; Київський національний економічний ун–т ім. Вадима Гетьмана. – Київ : КНЕУ, 2006. – 180 с.

7. Горбатенко В. П. Історія політичної думки в Україні : навчальний посібник / В. П. Горбатенко ; Міжрегіональна академія управління персоналом. – Київ : МАУП, 2007. – 128 с.

Змістовий модуль 2 Політична думка нового і новітнього часу

Тема 6 Учення про право й державу доби Відродження та Реформації у Західній Європі

Мета: вивчення і аналіз суспільно–політичних, соціально–економічних причин появи політико–правових вчень доби Відродження і Реформації у Західній Європі. З'ясувати фундаментальні теоретичні підвалини вчень про право і державу доби Відродження і Реформації у Західній Європі. Вміти проаналізувати і пояснити головні ідеї політичних узагальнень Н. Макіавеллі. Визначити суть політико–правових ідей доби Реформації. Охарактеризувати політичні ідеї тираноборцев, Етьєна де Ла Боєсі, політичне вчення Ж. Бодена. Проаналізувати причини появи політико–правових ідей раннього комунізму. Проаналізувати «Утопію» Т. Мора, а також «Місто Сонця» Т. Кампанелли.

План

1. Загальна характеристика епохи Відродження і Реформації.
2. Вчення Н. Макіавеллі про державу і політику.
3. Політико–правові ідеї Реформації.
4. Політичні ідеї тираноборцев. Етьєн де Ла Боєсі.
5. Теорія державного суверенітету. Політичне вчення Ж. Бодена.
6. Політико–правові ідеї раннього комунізму. «Утопія» Т. Мора. «Місто Сонця» Т. Кампанелли.

Методичні рекомендації

З падінням Римської імперії закінчилася епоха античності. Наука, мистецтво, література, філософія Еллади і Риму пішли у небуття. У XVI ст. в Італії почалося відродження античного мистецтва. Це виявлялося, насамперед, у живопису і було пов'язано з іменами художників Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Донателло, Мікеланджело, поетів Шекспіра і Петрарки, філософів Н. Макіавелі, Ж. Бодена та ін. У політико-правовій ідеології відбулася справжня революція, коли було нанесено удар по теологічному світогляду. З'явилося бюргерство з його самостійними вимогами. Саме в XVI ст. наступає час соціальних і політичних революцій. Феодална роздробленість із супутніми їй міжусобними війнами і децентралізацією перешкоджала виникненню централізованих держав. З'явився гуманізм (людське), що в основу поставив проблему людини. Людський індивід вважався таким, що володіє правом на самоствердження. Знову відродилася ідея софістів: людина є міра всіх речей. Була зломлена духовна диктатура церкви, а політико-правова думка скинула окуви релігійних догм. Політичні мислителі створюють основи свого нового світогляду, свого погляду на державу і право, що одержало назву юридичного світогляду. Місце догми божественного права зайняло людське право, а місце церкви зайняла держава. В епоху Відродження не були цілком відкинуті теологічні погляди, але юридичний світогляд висунув вимогу централізованої держави, незалежної від церкви.

При розгляді даної теми слід враховувати, що розвиток державно-правових концепцій XV–XVII ст. відбувався на фоні занепаду феодалного ладу, боротьби проти політики католицької церкви, яка згодом вилилася у Реформаційний рух. Необхідно зупинитися на загальній оцінці соціально-історичного значення політичних і правових ідей Відродження та Реформації, а також надати характеристику яскравим реформаційним вченням М. Лютера (представник бюргерської течії Реформації), Т. Мюнцера (представник селянсько-плебейського табору). Визначити важливу роль Ж. Кальвіна у

формуванні політичної ідеології Реформації та буржуазної соціально-економічної практики й духовній атмосфері капіталізму в Західній Європі.

Період Реформації охарактеризувався виникненням релігійно-політичного плюралізму. М. Лютером та Ж. Боденом був висунутий та обґрунтований постулат про домінування світської влади над духовною та державний суверенітет. Ж. Кальвін створив теократичну концепцію, в якій функції держави як управлінського інституту передавалися церковним структурам.

Головна тенденція Реформації була спрямована на відновлення в первинній чистоті християнства. Ця ознака була властива всім напрямкам реформаторського вчення. Політичні ідеї Реформації, без сумніву, використовували теологію. Однак теоретиками Реформації стали ті теологи, що відчували тиск актуальних політичних, духовних, культурних потреб, ті, хто уловлював політичні зміни, що йшли назустріч новому. Ідеологами Реформації стали Мартін Лютер, Томас Мюнцер і Жан Кальвін. З'явилося два основні напрямки Реформації: лютеранство і кальвінізм. Усі вони протестували проти пишності церковних обрядів і проти втручання римсько-католицької церкви в справи держави. Тому їхні прихильники одержали назву протестантів. Характерним для кальвінізму була рівність в одязі і зовнішньому вигляді: красивий одяг і зачіски не віталися або ж переслідувалися.

При розгляді другого питання слід також показати виникнення нової науки про політику, яка стала трактуватися як особлива форма людської діяльності. Основи такого підходу до політики закладені Н. Макіавеллі (праця «Государ»). Одним з перших обґрунтування абсолютизму та теорії державного суверенітету розробив Жан Боден.

З раціонально-критичних позицій досліджує сферу політики Н. Макіавеллі. Він виводив закони держави з розуму та досвіду і вважав, що політика – це автономна сфера діяльності людини, котра виходить з її власної волі. Політику визначає не Бог, а практика і природні закони життя та людська психологія. Головним у вченні Макіавеллі є принцип політичного реалізму. В праці «Государ» він доводить, що політика не повинна керуватися апріорними

схемами та нормами релігійної моралі. Аналізуючи політичне життя конкретного суспільства, вчений відзначає великий вплив боротьби протилежних соціальних сил і робить висновок, що ідеальна держава можлива лише при змішаній формі монархічної, аристократичної та демократичної влади. Але в умовах сучасної йому Італії, стверджує Макіавеллі, необхідна сильна централізована монархічна держава, здатна створити умови для ідеальної.

Кальвіністи у Франції одержали назву гугеноти. Їхня боротьба проти римсько-католицької церкви і французького королівства, що її підтримувало, вимагала теоретичного обґрунтування. Так з'явилася тираноборча література. У творах тираноборців (Франциск Готман, Юній Брут) робляться спроби обґрунтувати ідею народного суверенітету, наслідком якого є право народу (тобто вищих станів) на опір тиранам, тобто королям і церкві.

У період Відродження і Реформації виникають вчення утопічного комунізму. Різні філософи обґрунтовують перевагу своєї ідеальної держави над реальним життям. До творів раннього утопічного комунізму належать: книга сера Томаса Мора «Золота книга, настільки ж корисна, як забавна про найкращий устрій держави і про новий острів Утопії», твір ченця Томазо Кампанелли «Місто Сонця», твір видатного пересмішника епохи Відродження Сірано де Бержерака «Інший світ або держави й імперії Місяця», роман великого французького письменника про Телемську обитель «Гаргантюа і Пантагрюель». І вже в епоху Просвітництва був створений роман доктора права Етьєна Кабе «Подорож в Ікарію».

В «Утопії» обов'язкове для усіх заняття – землеробство. За допомогою однакового одягу окрема особа знеособлена. Обов'язок трудитися і наявність спеціального державного доглядача (сіфогранта). Для Утопії характерна агресивна зовнішня політика, своєрідний паспортний режим, республіканська форма правління, рабство (за провину проти держави), відсутність інакомислення (на них поширювалася заборона привселюдно відстоювати свою думку). Утопійці не люблять закони, що регулюють діяльність держави.

Тотальний контроль над особистістю за Т. Мором: учасники шлюбно–сімейних відносин підпорядковані спеціальній посадовій особі за назвою Мор, тобто Любов («Веденню правителя Любові під–лягає, по–перше, дітонародження і спостереження за тим, щоб сполучення чоловіків і жінок давало найкраще потомство... У його розпоря–дженні знаходиться ряд наставників і наставниць, приставлених сте–жити за всіма цими справами».) Наявність спільності дружин і дітей і відсутність власності. На чолі Міста Сонця знаходиться Метафізик, якому, крім правителя Любові, підпорядковані правителі Моці (Пон) і Мудрості (Син).

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте історичні умови формування політичної думки доби Відродження і Реформації
2. Назвати і охарактеризувати основні праці Н. Макіавеллі.
3. Проаналізувати систему політичних пріоритетів Н. Макіавеллі.
4. Ефективна форма правління, описана Н. Макіавеллі.
5. Мартін Лютер і його «95 тез»: політичний аналіз.
6. «Християнської спілки і братерства» протестантів в контексті розвитку політичної думки доби Реформації.
7. Погляди Жана Кальвіна на співвідношення церкви і держави.
8. Ранні комуністичні утопічні вчення: історико–політологічний аналіз.

Література

1. Себайн Д. Г. Історія політичної думки / Д. Г. Себайн, Т. Л. Торсон. – Київ : Основи, 1997. – 838 с.
2. Шульженко Ф. П. Історія вчень про державу і право : курс лекцій / Ф. П. Шульженко, М. Ю. Наум ; Національний педагогічний ун–т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Юрінком Інтер, 1997. – 191 с.
3. Історія політичних і правових вчень : підручник / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак. – Київ : Юрінком Інтер, 1999. – 301 с.

4. История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма, 2004. – 944 с.
5. Мірошніченко М. І. Історія вчень про державу і право / М. І. Мірошніченко, В. І. Мірошніченко. – Київ : Атіка, 2001. – 224 с.
6. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посібник / А. І. Кормич. – Київ : Алерта, 2012. – 332 с.

Тема 7 Вплив Великої французької революції на розвиток політичної думки в Європі кінця XVIII – початку XIX ст.

Мета: використовуючи матеріали лекції та знання, одержані в процесі самостійної роботи, вивчити особливості розвитку політичної думки у Європі кінця XVIII – початку XIX ст. Визначити вплив Великої французької революції на розвиток політичної думки у Європі кінця XVIII – початку XIX ст. Під час опрацювання питань практичного заняття у полі зору повинні знаходитись проблеми і особливості трансформаційних процесів у сфері політико-правової теоретичної європейської спадщини. Проаналізувати правові і політичні погляди Вольтера. Обговорити особливості вчення про право і державу Шарля Монтеск'є. Визначити головні ознаки народного суверенітету за Ж.-Ж. Руссо. Проаналізувати політико-правові вчення комунізму в передреволюційній Франції.

План

1. Загальна характеристика політико-правової ідеології Просвітництва.
2. Правові і політичні погляди Вольтера.
3. Вчення про право і державу Шарля Монтеск'є.
4. Теорія народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо.
5. Політико-правові вчення комунізму в передреволюційній Франції.
6. Основні напрямки політико-правової думки в період Французької революції.

Методичні рекомендації

Просвітництво – європейський загальнокультурний рух за поширення раціонального знання, подолання безграмотності мас, упровадження в суспільне життя цінностей, що базуються на повазі людської гідності. Представник цієї доби – Ш. Монтеск'є – засновник теорії правової держави, а також автор теорії «географічного детермінізму». Проаналізуйте його розуміння свободи як упевненості громадянина у недоторканості свого життя, житла, майна, адже «свобода є право робити все, що дозволено законом». Приділіть увагу також видатному філософу і політичному мислителю Жан–Жаку Руссо, що виступав за республіканську форму правління, а найважливіші суспільні проблеми пропонував розглядати на всенародних плебісцитах (основна праця «Про суспільний договір, або Принципи політичного права»).

В історії суспільного розвитку Просвітництво постає як ідейний рух розвитку в країнах Західної Європи та Північної Америки кінця XVII–XVIII ст. Головною метою Просвітництва постала боротьба проти феодального укладу у соціально–політичному житті. Просвітництво пропагувало ідеї буржуазної демократії, суспільного прогресу, рівності, праці на благо суспільства, свободи особистості, республіканського державного устрою. Історичне майбутнє просвітителі вбачали у «царстві розуму». Найвищого рівня Просвітництво досягло у Франції напередодні Великої французької революції, стало основою політично–го світогляду під час війни за Незалежність у Північній Америці (1775–1783 рр.). Згодом ідеологія Просвітництва почала домінувати в країнах Європи (Німеччині, Іспанії, Італії) та серед слов'янських народів і відіграла вирішальну роль у формуванні політико–правових концепцій зміни устрою держав і їхніх правових систем.

Значний внесок у розвиток політичної та юридичної свідомості зробили представники французького просвітництва. Важливою фігурою французького Просвітництва був Вольтер (1694–1778 рр.). Серед ідей, що розвивались Вольтером слід звернути увагу на такі: концепція природного права, концепція політичних й особистих прав (свобода друку, совісті, слова, власності). Вольтер

вважав, що соціальною основою не–рівності є неосвіченість, якій сприяє церква з її жорсткими настановами та порядками, що суперечать природній сутності людини. Особливе місце серед представників Просвітництва займає Шарль–Луї Монтеск'є (1689–1755 рр.). Монтеск'є був прибічником природного права; серед природних законів він визначав такі: прагнення людей жити в мирі з іншими, прагнення добувати собі їжу, потяг однієї людини до іншої, намагання жити в суспільстві. Але між людьми встановлюються також і позитивні закони, які мають об'єктивний характер і ґрунтуються на справедливості. Далі слід надати характеристику видам права, які розрізняв Монтеск'є. В теорії держави Монтеск'є розробляв проблему обмеження державного свавілля; форми правління, а також дав класичний виклад теорії розподілу влад. Руссо (1712–1778 рр.) розвивав концепцію «суспільного договору», теорію демократичної держави, був також прихильником ідеї природного права; зазначав, що свобода та рівність є «природним станом» людини. Ідеї природного права та закону, теорія форм держави, договірну теорію держави також викладали в своїх працях Дідро (1713–1784 рр.), Гольбах (1723–1789 рр.), Гельвецій (1715–1771 рр.).

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте становлення світогляду Вольтера.
2. «Царство розуму» Вольтера.
3. Чому Вольтер займав критичну позицію щодо католицької церкви?
4. Охарактеризуйте погляди Монтеск'є на суспільство і державу.
5. Чому Монтеск'є називають класиком конституціоналізму?
6. Охарактеризуйте суть «народного суверенітету» Жан–Жака Руссо.
7. Проаналізуйте «Кодекс природи» Мореллі.
8. Назвати причини появи комуністичних ідей в добу Великої французької революції.

Література

1. Андрусяк Т. Г. Історія політичних та правових вчень / Т. Г. Андрусяк ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім.Івана Франка, 2001. – 220 с.
2. Мадісов В. В. Історія розвитку політичної думки : курс лекцій / В. В. Мадісов. – Київ : Либідь, 1996. – 174 с.
3. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : навч. посібник / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусяк. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 301 с.
4. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : підручник / Ф. П. Шульженко. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 464 с.
6. Морозов В. В. Історія української суспільно–політичної думки : навч. посібник / уклад. В. В. Морозов ; Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана. – Київ : КНЕУ, 2006. – 180 с.
7. Горбатенко В. П. Історія політичної думки в Україні : навчальний посібник / В. П. Горбатенко ; Міжрегіональна академія управління персоналом. – Київ : МАУП, 2007. – 128 с.

Тема 8 Політико-правові ідеї в німецькій класичній філософії

Мета: визначити суспільно–політичні причини формування політико–правових ідей у контексті німецької класичної філософії. Розглянути особливості і характерні риси політико-правових ідей німецької класичної філософії. Проаналізувати вчення І. Канта про право і державу. Дати пояснення, чому моральна філософія І. Канта є ключем до його політико-правового вчення. Проаналізувати політико-правову теорію І. Г. Фіхте. Вміти пояснити, чому І. Кант і І. Г. Фіхте надавали перевагу саме республіканському устрою, вбачаючи у ньому більш досконалу форму державного устрою. Проаналізувати вчення Гегеля про державу і право. Визначити основне завдання філософії права за Гегелем, а також вміти пояснити гегелівське розуміння поняття «право».

План

1. Загальна характеристика основних напрямів політичної та правової ідеології цього періоду.
2. Вчення І. Канта про право і державу.
3. Політико–правова теорія І. Г. Фіхте.
4. Вчення Гегеля про державу і право.

Методичні рекомендації

Моральний закон у Канта формулює принцип поведінки, принцип обов'язку перед іншими, слідуючи голосу «практичного розуму». Обов'язок – єдине джерело категоричного імперативу. Тільки обов'язок додає вчинку морального характеру. Хоча сам категоричний імператив формальний і абстрактний, як біблійні заповіді, однак слідування простим істинам хіба не є важливим в поведінці людини? Як і в Десятьох заповідях Біблії, тут помітна юридизація моралі.

Моральна філософія Канта є ключем до його політико-правового вчення. Так, право і мораль мають те саме джерело (практичний розум людини) і єдину мету (утвердження загальної свободи). Суть проблеми, однак, полягає в тому, що хоч розум здатний створювати принципи і правила моральної поведінки, але не всякий індивід використовує свободу тільки для реалізації категоричного імперативу. Отже, за Кантом, мораль має потребу в захисті, в праві. Сфера першої – внутрішній світ людини, сфера другої – вчинки, діяльність.

Філософ формулює висновок: право – «це сукупність умов, за яких проізвоління однієї [особи] сумісне з проізволанням іншої з точки зору загального закону свободи». До таких умов відносяться: наявність законів, гарантований статус власності й особистих прав індивіда, рівність членів суспільства перед законом, правосуддя. Право і є загальне для всіх правило (сукупність правил), узгодження довільних колізій дій вільних осіб. Зміст і призначення права в тому, щоб ввести свободу і проізвоління (і сваволю) всіх індивідів, як володарюючих, так і підданих, у розумні, законні рамки. Адже

свобода, за Кантом, – незалежність від примушуючої сваволі іншого. Право стосується лише дії, позначає зовнішні межі загальнодоступної поведінки і виступає по суті у вигляді заборон, припускаючи дозволеність «проізвоління», тобто прояву волі. Здійснення права вимагає його загальнообов'язковості.

З визнання людини себе носієм свободної волі і морального закону, настільки ж великого і невичерпного, як космос, виріс кантівський етичний і аксіологічний (ціннісний) підхід до права. «Дві речі наповняють нашу душу завжди новим подивом і благоговінням, – писав філософ. – ...Це – зоряне небо над нами і моральний закон в нас».

Право, відповідно до Канта, пов'язане з правомочністю примушувати. Усе неправе перешкоджає свободі. Отже, застосування примусу перешкоджає неправу («перешкоджає перешкоді для свободи»), сумісно з свободою, відповідно до загальних законів. Якщо вимога етики – робити праві вчинки своєю максимою, то загальний правовий закон гласить: «Роби зовні так, щоб свободий прояв твоєї сваволі був сумісний із свободою кожного, згідно з загальним законом». Цей правовий закон Кант називає загальним принципом права. Він бачить у праві надійну опору гуманності, оплот надії для людини. Істинне покликання права – надійно гарантувати моралі той соціальний простір, в якому безперешкодно могла б реалізуватися свобода індивіда.

У «Метафізиці нравів» запропоновано і своєрідну трактовку природного права. На думку автора, єдине первісне право – свобода, з якої випливали такі невід'ємні властивості людей, як рівність, незалежність, право власності тощо. Але вони в природному стані нічим не забезпечені, крім фізичної сили індивіда. Такий стан, де ніхто не гарантований від насильства, Кант називає неправовим.

Зацікавленість всіх у тому, щоб знаходитися у правовому стані, приводить до «ідеї розуму» – суспільному договору, однієї, поєднуючій усіх волі, переходу в громадянський стан. Тепер правовий стан створює система законів – публічне, приватне право, конституція. Таким чином, межею неправового і правового станів, «безпомилковим мірилом» права і безправ'я

служить ідея договору. Тим самим Кант відмовляє в легітимності феодально–абсолютистського ладу: він існує всупереч договору, «ідеї розуму».

Правовий стан забезпечує держава, що надає праву примусової сили. Держава, за Кантом, – це об'єднання великої кількості людей, підлеглих правовим законам. Тут найважливішою ознакою держави назване верховенство правових законів. Він підкреслював при цьому, що розглядає не дійсну державу, а «державу в ідеї, таку, якою вона повинна бути у відповідності з чистими принципами права».

У кожній державі, пише філософ, існує три влади як об'єднана воля в трьох особах: верховна влада в особі законодавця, виконавча влада в особі правителя і судова влада, що присуджує кожному своє в особі судді. Законодавча влада, за Кантом, може належати тільки об'єднаній волі народу. Ця влада виникає з первісного договору, відповідно до якого кожна людина залишила дику, не засновану на законі свободу, щоб повною мірою знайти в державі свою законну свободу, громадянську рівність і самостійність. Всі три гілки влади, по-перше, координовані між собою, одна доповнює іншу, по-друге, підлеглі одна одній, щоб жодна не могла узурпувати функції іншої, по-третє, об'єднання їх функцій кожному підданому надає його права.

Критерій прогресу в кантівському вченні, – «закономірний хід поліпшення державного ладу». Держава, влаштована на засадах суспільного договору і народного суверенітету, поділі влади, покликана гарантувати стійкий правопорядок, забезпечити торжество права, індивідуальної свободи, верховенство закону, а отже і вимоги категоричного імперативу. «Під благом держави, – пише Кант, – розуміється не благополуччя громадян і їх щастя – адже щастя (як стверджує і Руссо) може зрештою виявитися набагато більш приємним і бажаним в природному стані чи навіть при деспотичному правлінні; під благом держави розуміється вищий ступінь узгодженості державного ладу з правовими принципами, прагнути до якого зобов'язує нас розум через певний категоричний імператив». Отже, кантівський висновок про те, що благо і призначення держави – у досконалому праві, у максимальній відповідності

устрою і режиму держави принципам права, і дає підстави вважати Канта одним з головних творців концепції правової держави.

Тому Кант не надавав особливого значення традиційній класифікації форм держави за числом правлячих осіб (монархії, аристократії, демократії), вважаючи її вираженням букви, а не духу державного ладу. Він вважає: «Громадянський лад кожної держави повинен бути республіканським». Він заснований, по-перше, на принципах свободи членів суспільства; по-друге, на залежності усіх від єдиного законодавства; по-третє, на законі рівності усіх. Філософ не очікує і вважає даремним бажати, щоб королі філософствували або філософи були королями. Верховенство народу, проголошене Кантом слідом за Руссо, обумовлює свободу, рівність і незалежність усіх громадян у державі. Але він зовсім не помишляє про дійсно широку, неурізану демократію. Для нього республіка не синонім демократії, а монархія – не синонім абсолютизму. Для філософа головне – республіканський лад, будь-то навіть самодержавна форма влади, якщо в ній реалізований принцип свободи, механізм її захисту – поділ влади, адже і демократія піддається трансформації в деспотизм.

Республіканський лад, згідно з Кантом, забезпечує умови існування правового громадянського суспільства, де свобода підлегла зовнішнім законам і зв'язана з незборимою владою. Тут народ–суверен, правитель – повірений держави, володіючий виконавчою владою, народ–суддя, «сам судить себе через своїх співгромадян» – присяжних.

Правовий стан громадянського суспільства не допускає права на обурення чи повстання. Кант вважає: «Обов'язок народу терпіти зловживання верховної влади, навіть ті, які вважаються нестерпними». Це – правовий наслідок із природи громадянського союзу. Він вітає тільки законодавчі реформи, проведені самим сувереном. Але навіть якщо революція відбулася, «удалася і встановлено новий лад», то це «не може звільнити підданих від обов'язку підкоритися як добрих громадян новому порядку речей» і новому уряду.

Правовим наслідком із природи громадянського союзу Кант вважає і право покарання і помилування. Порушення публічних законів, що позбавляє порушника можливості бути громадянином, він називає просто злочином. Зловживання довірою – приватним злочином. Злочини, що піддають небезпеці все суспільство, – публічними. Покарання по суду, передбачене законодавцем, не засіб сприяння якомусь благу, але лише за здійснений злочин. Караючий закон є вимога категоричного імперативу. Спосіб і міра покарання, за Кантом, які суспільна справедливість робить для себе принципом і мірилом, – принцип рівності перед судом.

I. Кант не погоджується з Беккарія про необхідність заміни смертної кари злочинця довічним рабством. «Якщо ж він убив, то він повинен вмерти». Філософ допускає виключення лише для вбивства матір'ю новонародженої позашлюбної дитини й убивства на дуелі. У протилежному випадку, на його думку, заміна смертної кари – це порушення рівності між злочином і покаранням, справедливості як ідеї загальних законів.

Міжнародне право, яке повинне б скоріше називатися міждержавним, на думку Канта, – це те право, «...коли одна держава, розглядувана як моральна особа стосовно іншої держави, у стані природної свободи...робить своєю задачею установити почасти право на війну, почасти право під час війни, почасти право змушувати один одного вийти з цього стану війни, установити лад, що забезпечує міцний мир... У філософському проекті «До вічного миру» його автор із прогресивних позицій аналізує проблему, таврує загарбницькі війни, засуджує підготовку до них, ратує за дотримання міжнародних договорів, розвиток міждержавних торгових і культурних зв'язків.

Проект майбутнього «вічного миру» Кант зв'язує з федерацією вільних держав (з республіканським ладом), де буде союз рівноправних народів (але не держава народів). Його ідеї майбутньої мирної спільності всіх народів Землі для встановлення загальних законів їх спілкування, про право громадянина світу – також набагато випереджали свій час.

Таким чином, вчення Канта про право і державу було створено з урахуванням наслідків і під безпосереднім враженням Французької революції. Радикальні ідеї Просвітництва, конституційних актів революції він переплавив у своїй глибоко продуманій теоретичній системі в політичну програму лібералізму, струнке вчення про право, правову державу, громадянське суспільство.

Йоганн Готліб Фіхте – філософ, громадський діяч, займався проблемами правової теорії. Фіхте доводив, що становлення права можливе лише з «чистих форм Розуму». Зовнішні фактори не мають будь-якого відношення до природи права. Необхідність у праві диктує самосвідомість. Право базується на індивідуальній свободі. Поняття права – є поняття відносин між розумними істотами.

Для гарантії свободи кожній окремій людині і зіставлення з нею свободи усіх потрібна правова спільність людей. Стрижнем такої правової спільності повинен стати юридичний закон. Він впливає із взаємин розумно-вільних істот, а не з морального закону. Право функціонує незалежно від моралі, регулюючи виключно галузь дій і вчинків людини.

Правові відносини, свобода індивідів не застраховані від порушень. Панування закону не настає автоматично. Правові відносини, свободу треба захищати примусом. Інших засобів немає. Потреба забезпечити особисті права людей обумовлює необхідність держави. Тому люди укладають цивільно-державний договір. Завдяки йому встановлюється державність. Загальна свобода народу складає стрижень законодавства, визначає межі впливу держави. Так демократ Фіхте, спираючись на природно-правову доктрину, намагався теоретично припинити сваволю абсолютистсько-поліцейської влади над підданими, затвердити політичні права і свободи особи.

Фіхте виступав за республіканську форму правління. Був проти деспотії. Відстоював ідею верховенства народу, який має право на будь-яку зміну небажаного йому державного ладу і право навіть на революцію. У роботі «Замкнута торгова держава» (1800 р.), Фіхте розробляє теорію ідеальної

держави. В основі такої держави лежить розум, свобода, гарантія прав кожній людині. «Замкнута торгова держава» тримається на приватній власності, що створюється особистою працею. Держава цьому процесу не заважає, а навпаки створює всі умови. Добре розвиваються усілякі ремесла, але наголос робиться на сільське господарство. У такій державі населення поділене на три стани: 1. Землеробське. 2. Промислове. 3. Купецьке. Є ще категорія людей, які належать до сфери культури і політики.

Свобода промислу, вибір професії заборонені. Жорстко регламентується побут. В економічних відносинах ця держава «самодостатня» і «самозабезпечувана». За допомогою держави люди досягнуть ідеального ладу. Використовуючи машинну техніку суспільство вирішить усі земні задачі без великої витрати часу і сил. А у вільний час будуть міркувати про свій дух і про земні ідеали. Тоді наступить такий період, коли в державі уряд буде зайвим. У ньому відпаде будь-яка необхідність. Але це буде нешвидко, підкреслював Фіхте. Таке політико-правове вчення про державу схоже на утопічне.

Іоганн Фіхте виступав за мир, вічний мир. Був проти шовінізму, поневолення одних країн іншими. Він, як і Кант, мріє створити міжнародну організацію, яка буде займатися проблемами світу, розв'язувати всі проблеми у відносинах між державами.

У політико-правових вченнях Фіхте виступив за: 1. Національне відродження Німеччини. 2. Соціальне відновлення країни. 3. Створення єдиної централізованої німецької держави. 4. Перетворення на буржуазно-демократичній основі.

На запитання як цього можна досягти, Фіхте сам дає відповідь: вихованням народу в дусі любові до вітчизни і свободи. А це може зробити своєю працею тільки інтелігенція. Іоганн Фіхте дуже цінував інтелігенцію і називав її «істинними наставниками нації».

Сильне враження на Гегеля справила Французька революція, початок якої він разом зі своїм однокурсником Шеллінгом вітали тим, що посадили «дерево свободи». На хвилі юнацького максималізму Гегель очікував, що такі революції

відбудуться по всій Європі, вони знищать всі держави як засіб придушення свободи, одночасно відбудуться великі зміни в церковній діяльності. Держава, яка підкоряється церкві, це не держава, тому що панівне становище займають попи і їхній режим.

У зрілому віці Гегель змінює свої погляди на державу. Тільки держава може створити умови для становлення юстиції, правопорядку, законів, об'єднання народів, які проживають у ній.

Спадок батька і власні заощадження дали можливість Гегелю на початку 1801 р. переїжджати з міста в місто. За цей час він захистив дві дисертації, присвячені природному праву і створенню своєї юстиції. В кожному місті, де він перебував, у місцевих університетах читав лекції для студентів. Отримав офіційне запрошення в відомий Гейдельберзький університет. Там Гегель завершує остаточну розробку своєї юриспруденції, основна цінність якої – метод діалектики. Його визнають як великого німецького теоретика, запрошують на кафедру філософії університету в Берлін, де він досягнув піку розвитку своїх філософських, політичних та правових теорій. Планів у Георга Гегеля було багато, але епідемія холери стає причиною його смерті.

Гегель написав багато праць. Однак головна його робота з питань держави і права – «Філософія права» (1826 р.), яку ще називають цілісним, систематичним вченням Гегеля про державу і право, а також вченням про політику й історію.

На філософії права побудована вся гегелівська система філософії. Він виділив три основні ступені духу, що діалектично розвивається: 1. Суб'єктивний дух (антропологія, феноменологія, психологія). 2. Об'єктивний дух (право, мораль, моральність). 3. Абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія). При такому розгляді треба мати на увазі, що політико–правове вчення Гегеля (право, держава, суспільство) належить до ступеня об'єктивного духу. Політико–правова теорія Гегеля розроблена як філософія права, філософське вчення про об'єктивний дух.

Основне завдання філософії права – наукове пізнання держави і права. Гегель утверджує ідею гармонії розуміння і реалізацій права (Що розумне, те дійсне; що дійсне, те розумне). Юриспруденція вивчає юридичні закони (позитивне право). Філософська наука про державу і право осягає думки, що лежать в основі права. Ідея права є свобода і за Гегелем вона формує ідеал правової держави. Сфера об'єктивного духу постає як ідеальна політико–правова дійсність.

Поняття «право» у гегелівському вченні права вживається в таких основних значеннях: 1. Право як свобода (ідея права). 2. Право як визначений ступінь і форма свободи (особливе право). 3. Право як закон (позитивне право). Головними формоутвореннями вільної свободи і відповідно трьома основними ступенями розвитку поняття права є: абстрактне право, мораль і моральність.

Вчення про абстрактне право включає проблематику власності, договору, неправди. Вчення про мораль – намір і провину, намір і благо, добро і совість. Вчення про моральність – родину, громадянське суспільство і державу.

Право приватної власності дає можливість реалізувати особистості свою свободу. Гегель доводить, що формально люди рівні як вільні особистості. Це формально правова рівність. Рівні люди в однаковому праві на приватну власність, але не в розмірі володіння власністю.

Гегель у своїх політико–правових вченнях критикує проект ідеальної держави, що розробив ще Платон. Він також критикує ідею фактичної рівності. Свободу Гегель розуміє як ліквідацію рабства і кріпацтва. У людей повинні бути особиста свобода, право, мораль і релігія.

Гегель не визнає договірну теорію походження держави. Предметом договору може бути лише деяка одинична зовнішня річ. Договір виходить зі сваволі окремих осіб. Договір – це коли в ньому один одному протистоять самостійні особи – власники приватної власності.

Злочин Гегель розглядав як свідоме порушення права як такого. Покарання тому є не тільки засобом виховання і відновлення порушеного права, але і правом самого злочинця, закладеним уже в його діянні – вчинку

вільної особистості. Зняття злочину через покарання приводить до конкретизації поняття права і до моралі.

Гегель займався проблемою громадянського суспільства і політичної держави, а також їх відмінностями. Громадянське суспільство – це сфера реалізації особливих, приватних цілей та інтересів окремої особистості. Це необхідний етап для розвитку і поняття права. У громадянському суспільстві немає ще повної свободи. У ньому багато зіткнень приватних інтересів і його роздирають суперечності. Основними елементами такого суспільства є: 1. Система потреб. 2. Система правосуддя. 3. Поліція і корпорація. У структурі цього суспільства Гегель виділив три стани. 1. Субстанціональний (хлібороби, дворяни і селяни). 2. Промисловий (фабриканти, торговці, ремісники). 3. Загальний (чиновники).

У своєму політико–правовому вченні, Гегель доводив, що зміст права може бути перевернутий у процесі законотворчості. Не все, подане у формі закону, є право. Оскільки лише закономірне в позитивному праві законне і правомірне. За природою ж позитивне право як ступінь самого поняття права – розумне. Закон – конкретна форма вираження права. У законах відображається національний характер даного народу, ступінь його історичного розвитку, природні умови його життя. Гегель обґрунтовує необхідність публічного оголошення законів, публічного судочинства, суду присяжних у громадянському суспільстві.

Абстрактне право – перша сходинка у русі поняття права від абстрактного до конкретного. Це абстрактне право вільної особистості. Абстрактне право має той зміст, що в основі права лежить свобода окремої людини (особи, особистості). Особистість, згідно з Гегелем, трактується взагалі як правоздатність.

Розвиток громадянського суспільства припускає наявність держави як його основи. Держава за Гегелем – це ідея розуму, свободи і права. Однак Гегель визнає у своєму вченні, що можливе існування поганої і несправедливої держави, а все-таки схиляється до того, що держава повинна бути правовою,

мати правовий характер, бути державою-організатором і т. ін. Державу він трактує по-різному. Держава – це ідея свободи, вищого права, єдиний організм, правове утворення. Гегель, зрештою, робить висновок, що тільки панування права в державі розв’яже усі проблеми. Крім того, він розробив політико-правову ідею держави, що проявляється потрійно: 1. Як безпосередня дійсність у вигляді індивідуальної держави (мова йде про державний лад, внутрішнє державне право). 2. У відносинах між державами, як зовнішнє державне право. 3. У всесвітній історії як дійсність конкретної свободи.

Гегель розробив політико–правове вчення про поділ влади в державі: 1. Законодавча. 2. Урядова. 3. Влада государя. Поділ влади в державі – це гарантія публічної свободи. Демократичну ідею народного суверенітету він критикує. Обґрунтовує суверенітет спадкоємного конституційного монарха. Доводить, що упорядкована конституційна монархія – це об’єктивна сторона державної справи, що визначається законами. Монарху залишається лише приєднати до цього своє суб’єктивне: «Я хочу».

Законодавча влада – це влада визначати і встановлювати загальне, вказував Гегель. Законодавчі збори повинні складатися з двох палат. Верхня палата формується за принципом спадковості і складається із власників. Палата депутатів (нижня) утворюється з частини громадянського суспільства. Депутати поділяються за корпораціями, товариствами, а не шляхом індивідуального голосування. У Законодавчих зборах діє принцип публічності суперечок, свободи друку, публічності нарад.

Задача урядової влади, куди Гегель відносив і судову владу, – це виконання рішень монарха, підтримка чинних законів і установ.

Міждержавні відносини – сфера чи область зовнішнього державного права. Міжнародне право, за Гегелем, – це не справжнє право, яким є внутрішнє державне право (позитивне право, законодавство). Держави перебувають у відносинах одна з одною в природному стані, і вони повинні визнавати одна одну як суверенні і незалежні, не втручатися у внутрішні справи будь-кого, взаємно поважати самотійність. Але якщо між державами виникла суперечка,

то її вирішувати треба тільки війною, бо війна ведеться не проти мирного сімейного і приватного життя, не проти приватних осіб, а за суверенність.

При зіткненні різних суверенітетів вирішити цю проблему, за Гегелем, може загальний світовий дух, що має найвище право стосовно окремих держав і право судити їх. Всесвітня історія виступає як всесвітній суд, як прогрес у свідомості свободи, історії суверенних держав. Це історія прогресу в державних формуваннях. Всесвітню історію Гегель поділяє на чотири всесвітньо–історичні світи. 1. Східний. 2. Грецький. 3. Римський. 4. Німецький.

Цим чотирьом всесвітньо–історичним світам відповідають такі форми держав: 1. Східна теократія. 2. Антична демократія й аристократія. 3. Сучасна конституційна монархія. Новий час, що почався Реформацією, Гегель вважав епохою німецької нації. У своїх політико–правових вченнях він звеличує і підіймає роль держави над суспільством і особистістю. Вихваляє державу як ідею права, підіймає державу над правом. Але незважаючи на таке тлумачення держави і права, вчення Георга Гегеля визначально вплинуло на наступних представників політико–правової думки.

Питання для самоконтролю

1. Вчення Іммануїла Канта про державу.
2. Система поглядів Іммануїла Канта на право у державі.
3. Зв'язок політичного і правового вчення з етикою у Іммануїла Канта.
4. Політико–правова теорія І. Г. Фіхте: основні положення.
5. Поняття права і держави за Гегелем.
6. Співвідношення громадянського суспільства і держави за Гегелем.

Література

1. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини в праві: монографія / О. О. Бандура. – Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2010. – 272 с.

2. Бачинин В. А. История философии права: курс лекцій / В. А. Бачинин, В. А. Чефранов – Харьков: Право, 1998. – 320 с.

3. Безродний Є. Ф. Світова класична думка про державу і право / Є. Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. – Київ: Наукова думка, 1999. – 156 с.

4. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу. Навчальний посібник/ Г. Г. Демиденко. – Харків: Консум, 2004.– 432 с.

5. Дудченко Г. М. Історія політичних і правових вчень : навч. посібник / Г. М. Дудченко, П. П. Овдієнко ; Ніжинський держ. педагогічний ун–т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 44 с.

Тема 9. Політико–правові вчення ХХ ст.

Мета: зробити загальну характеристику основних напрямів політичної та правової ідеології у ХХ ст. Визначити і проаналізувати соціалістичні політико–правові вчення. Дати пояснення, ідей солідаризму Л. Дюгі та його політико–правової концепції. Проаналізувати неокантианські концепції права. Р. Штаммлер. Проаналізувати психологічну теорію права Л. Петражицького.

План

1. Загальна характеристика основних напрямів політичної та правової ідеології у ХХ ст.
2. Соціалістичні політико–правові вчення.
3. Ідеї солідаризму Л. Дюгі та його політико–правова концепція.
4. Неокантианські концепції права. Р. Штаммлер.
5. Психологічна теорія права Л. Петражицького.

Методичні рекомендації

Демократичний соціалізм. Здійснення направленого (регульованого) розвитку економічної демократії з урахуванням специфіки окремих країн. «Демократичний і соціальний контроль» з боку держави і суспільно–

політичних організацій над розвитком економіки. На державу і громадські організації покладається відповідальність за за–безпечення захисту соціальних і суспільних інтересів трудящих. В даний час ідея демократичного соціалізму реалізована у Швеції. Першочерговим завданням шведської економіки є обмеження приватного прибутку, що досягається за допомогою відпрацьованої системи оподаткування. Це дозволяє значно поліпшити стан в соціальній сфері, особливо в охороні здоров'я та освіті, забезпечити необхідні умови створення для людей рівних стартових можливостей, що не залежать від походження й умов життя.

Християнський соціалізм. Поєднання елементів християнства і соціалізму.

Ісламський соціалізм. Ісламський соціалізм не має нічого спільного з марксизмом. Він припускає систему податків із майна (закаята), милостиню («саадака»), що покликані зменшити соціальну нерівність. Концентрації власності в одних руках повинна запобігти система спа–дковості, а також певні заборони. Рада віруючих («шура»), різні релігійні обряди – усе сприяє затвердженню братерства і рівності людей. У певних межах передбачається націоналізація і проведення аграрної реформи.

Політико-правове вчення Л. Дюгі. Леон Дюгі вважав, що суспільство існує завдяки взаємопідтримці і солідарності людей. Ця солідарність виражається в різних нормах права, служить його виразом і захистом. Тому сутність права є виразом суспільної солідарності. І, якщо ця сутність розходиться з нормами права, які встанов–лені державою, то конкретні справи потрібно вирішувати не на основі цих норм, а відповідно до «юридичної совісті епохи». Держава ж зобов'язана згодом перейти лише до контролю і нагляду за цим.

Філософський ґрунт уявлень Штаммлера про право – неокантіанство. Цей напрямок розвивала Марбурзька школа. Її представники – Г. Коген, П. Натор. Вони вважали, що предмет пізнання тотожний поняттю про предмет, а власне буття є сукупністю чисто понятійних відносин. Ціль філософствування – творча

робота й аналіз такої роботи. Мислення, дане у формі науки й орієнтоване на неї, виступає закономірним творцем. У сфері юриспруденції її серцевину складають теоретичне пізнання і право, наука і правова держава чи ліберальна. Філософи Марбурзької школи проводили аналогію між математикою і логікою, з одного боку, і юриспруденцією з етикою – з іншого. Юриспруденція, на їхню думку, – математика суспільних наук.

Штаммлер критикував матеріалістичну концепцію історії, соціальний матеріалізм (марксизм). Він був незгодний з марксистською теорією про первинність економіки і вторинність права, про підпорядкованість права економіці. У всіх політико–економічних дослідженнях, при будь–якому вивченні народного господарства в соціальному відношенні, в основі неминуче лежить визначене правове регулювання. Конкретне правове нормування є логічною умовою відповідного політиці економічного поняття і закону. Фундамент держави тримається на праві. Воно виступає першоосновою і передумовою держави. Не можна сформулювати «поняття держави», не подавши «поняття права». Можна дати визначення правового ладу без якого–небудь відношення до державної організації, але не можна говорити про державну владу, не подаючи юридичних норм.

Штаммлер дав визначення: право – специфічний комплекс нормативних розпоряджень, особливий зовнішній регулятор сукупної соціальної діяльності. Право тому відіграє визначальну роль, оскільки без нього фізично не може мати місце сама ця соціальна діяльність індивідів. Штаммлер означив вказане відношення між правом і «соціальним господарством» у логічному, а не в хронологічному і не в реальному причинно-наслідковому аспектах. Право і «соціальне господарство» не протистоять один одному як два самостійних і незалежних один від одного явища. Вони – взаємо пов'язані елементи, сторони того самого предмета – соціуму. Право не існує саме для себе. Право – регулятор суспільних відносин.

Загальне поняття права Штаммлер у своїх політико–правових поглядах пропонував розуміти як непорушне самовладне регулювання соціального життя

людей. Що він мав на увазі? По-перше, мається на увазі відмежувати «правове» як «самовладне» (панування над підлеглими праву індивідами незалежно від їхньої згоди або незгоди, від норм моральності). По-друге, розмежувати «право» і «сваволю» (дії законодавця, що суперечать загальним принципам права). По-третє, виділити як вирішальну особливість права його «непорушність», під якою треба розуміти прагнення того, хто запропонував норму, самому бути пов'язаним нею. Доки така залежність існує рівною мірою для підлеглого і для того, хто норму встановив, доки вона однаково обов'язкова для них обох, право наявне.

Штаммлер займався питанням співвідношення держави і права. На його думку, юридичні норми виникають, встановлюються і починають діяти незалежно від державної організації. Він проводить диференціацію права в цілому на справедливе і несправедливе. Ідея такого розмежування полягає в тому, щоб довести, немає правових положень, що є раз і назавжди тільки справедливими чи винятково несправедливими в будь-яких ситуаціях. Штаммлер зазначав, що безумовно діють лише формальні умови. Сума цих формальних умов – набір найбільш абстрактних ознак, за допомогою яких охоплюється і кваліфікується весь «змінюваний і мінливий правовий матеріал», утворюється свого роду «природне право».

Самому праву внутрішньо властиве бажання досягати об'єктивно справедливого упорядкування соціального життя. Праву внутрішньо властивий рух до соціального ідеалу. Але бажання ніколи не зупиняється остаточно в якомусь одному історичному пункті. Постійно відбувається зміна змісту, який раніше вважали матеріально справедливим. Людству призначено завжди виношувати все краще і краще розуміння того, що є справедливим з визначених питань.

Так Рудольф Штаммлер увів у систему своїх правових поглядів принцип розвитку, втіленням якого виступає категорія «природного права з мінливим змістом». Дух цієї концепції виявився співзвучним процесові відродження концепцій природного права, що розпочався в ХХ ст. в Західній Європі.

Психологічна теорія права Л.І. Петражицького. Психологізм сучасних теоріях права. Левко Іванович Петражицький був основоположником психологічної концепції праворозуміння. Ця концепція поділяє право на позитивне й інтуїтивне. Позитивним визнавалася сукупність нормативно-правових актів держави, а інтуїтивним було чисто психологічне явище, стан душі людини, яким охоплювалось його ставлення до існуючого права. Петражицький вважав, що інтуїтивне право є не тільки в окремої людини, але й в окремого класу, родини, гуртка, у дітей, у злочинців тощо. Це право виробляється на основі спілкування і викликаних ним емоцій. Концепція вбачала в психології у навіть у корисній уяві в хворих споконвічне джерело правовідносин, яке і породжує реальні права й обов'язки. Психологічна теорія дуже вплинула на правовий реалізм.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте соціал–демократичні ідеї, опешіть їх недоліки і прорахунки.
2. Більшовизм і меншовизм як російський викрєвлений варіант марксизму.
3. Сутність системи ідей солідаризму.
4. Назвати причини «затребуваності» ідейного спадку Канта на початку ХХ ст.
5. Л. Петражицький як теоретик психологічного підходу до вирішення політичних питань.

Література

1. Безродний Є. Ф. Світова класична думка про державу і право / Є. Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. – К.: Наукова думка, 1999. – 156 с.
2. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу. Навчальний посібник/ Г. Г. Демиденко. – Харків : Консум, 2004.– 432 с.

3. Дудченко Г. М. Історія політичних і правових вчень : навч. посібник / Г. М. Дудченко, П. П. Овдієнко ; Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 44 с.
4. История политических и правовых учений. XXвек / Отв. ред. В. С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1995. – 347 с.
5. Історія вчень про державу і право : курс лекцій. – Харків : Одиссей, 2008. – 187 с.
6. Мірошніченко М. І. Історія вчень про державу і право / М. І. Мірошніченко, В. І. Мірошніченко. – Київ : Атіка, 2001. – 224 с.
7. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : підручник / Ф. П. Шульженко. – Київ : Юрінком Інтер, 2007. – 364 с.

Виробничо–практичне видання

Методичні рекомендації

до практичних занять

для очної і заочної форм навчання

з навчальної дисципліни

«ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ»

*(освітньо–наукова програма підготовки доктора філософії,
галузь знань 03 – Гуманітарні науки, спеціальність 032 – Історія та
археологія)*

Укладач **ЯЦЮК** Микола Володимирович

Відповідальний за випуск *О. Л. Рябченко*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *М. В. Яцюк*

План 2018, поз. 430 М

Підп. до друку 30.05.2018. Формат 60x84/16

Друк на різнографі. Ум. друк. арк. 2,5

Тираж 50 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002
Електронна адреса: rektorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017.